

УДК 930.1(100):[338.45(477):33.021.8]"1950/1960"  
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/89-1-2>

**Наталя БУГЛАЙ,**

*orcid.org/0000-0002-0674-4313*

докторка історичних наук,  
в. о. професорки кафедри історії

Навчально-наукового педагогічного інституту імені В.О. Сухомлинського  
Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова  
(Миколаїв, Україна) *buglay@ukr.net*

## РЕФОРМИ М. ХРУЩОВА В ГАЛУЗІ РАДЯНСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1950-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-Х) В ОЦІНЦІ ЗАХІДНОЇ РАДЯНОЛОГІЇ

*Стаття присвячена аналізу особливостей західної історіографії реформ М. Хрущова в галузі радянської промисловості другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр.*

*Доведено, що Значення західних досліджень історії радянської промисловості в розглянутий період полягає в тому, що вони надавали зарубіжному читачеві значною мірою об'єктивну інформацію про економічну політику та історію радянської промисловості, висвітлюючи як реальні досягнення, так і серйозні проблеми. Також можна говорити і про науковий внесок зарубіжних учених в історіографію економічної історії СРСР.*

*Встановлено, що Причини низької ефективності, а в ряді випадків і деструктивності економічних реформ М. Хрущова західні автори вбачали не у волюнтаризмі чи помилках реформатора, а в їхньому адміністративному, неринковому характері. У цьому відношенні західна ліберальна історіографія суттєво розходиться з радянською літературою другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років. Що ж до західної марксистської історіографії, то, хоча вона аж ніяк не йшла у фарватері радянської, її представники пов'язують невдачі в економічній політиці не стільки з характером економічної системи СРСР, скільки з прорахунками партійно-державного керівництва та самого М. Хрущова.*

*Автор приходять до висновків, що наразі, як ми намагалися показати, вже немає різких відмінностей у концептуальних підходах вітчизняних і зарубіжних авторів до проблем радянської промислової політики у 1950-ті – першій половині 1960-х років, так само як і в оцінці історичного значення цього періоду. Однак як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії цей період усе ще залишається недостатньо дослідженим. Подальше вивчення розвитку радянської економіки в «хрущовське десятиліття» дозволить не лише глибше зрозуміти закономірності еволюції адміністративно-командної економічної системи, а й точніше оцінити можливості та межі реформ, спрямованих на підвищення її ефективності.*

**Ключові слова:** військово-промисловий комплекс, історіографія, науково-технічна політика, підприємство, повоєнна відбудова, промисловість, раднаргосп, радянологія, робітництво, М. Хрущов.

**Natalia BUGLAY,**

*orcid.org/0000-0002-0674-4313*

Doctor of Historical Sciences,

Professor at the Department of History

V.O. Sukhomlinskyi Educational and Research Pedagogical Institute  
of Admiral Makarov National University of Shipbuilding  
(Mykolaiv, Ukraine) *buglay@ukr.net*

## KHRUSHCHEV'S REFORMS IN SOVIET INDUSTRY (LATE 1950S – EARLY 1960S) IN THE ASSESSMENT OF WESTERN SOVIETOLOGY

*The article analyses the distinctive features of Western historiography concerning Nikita Khrushchev's reforms in Soviet industry during the late 1950s and the early 1960s.*

*It has been stated that the significance of Western studies on the history of Soviet industry during the period under review lies in their provision of largely objective information regarding the economic policy and industrial development of the USSR to the foreign audience. These studies highlighted both genuine achievements and serious challenges. Additionally, it is worth noting the contributions made by overseas scholars to the historiography of the economic history of the Soviet Union.*

*The article shows that Western authors attributed the low efficiency and, in some cases, the destructive nature of Khrushchev's economic reforms not to voluntarism or the reformer's personal mistakes, but rather to the administrative, non-market character of the reforms themselves. In this respect, Western liberal historiography significantly diverges*

from Soviet literature of the late 1960s to the early 1980s. As for Western Marxist historiography, although it did not follow the Soviet line, its representatives tended to attribute the failures of economic policy not so much to the nature of the Soviet economic system, but to the miscalculations of the party-state leadership and Khrushchev himself.

The author concludes that, as this study has sought to demonstrate, there are no longer sharp conceptual differences between domestic and foreign scholars in their approaches to the issues of Soviet industrial policy in the 1950s and the early 1960s, nor in their assessments of the historical significance of this period. Nevertheless, this era remains insufficiently explored in both Ukrainian and international historiography. Further research into the development of the Soviet economy during the “Khrushchev decade” will not only provide a deeper understanding of the patterns of evolution within the administrative-command system, but also allow for a more accurate evaluation of the possibilities and limitations of reforms aimed at improving its efficiency.

**Key words:** military-industrial complex, historiography, science and technology policy, enterprise, post-war reconstruction, industry, regional economic council, Sovietology, working class, Nikita Khrushchev.

**Постановка проблеми.** Радянський період вітчизняної історії запам'ятався перманентною чередою експериментів майже в усіх сферах життя суспільства та держави. Радянський режим постійно намагався віднайти шляхи виходу із кризових станів, в які, як правило, сам себе постійно і заводив. Але найбільшою вершиною експериментаторства стала епоха М. Хрущова – першого секретаря ЦК КПРС (1953–1964 рр.). Експерименти радянського лідера післясталінської доби торкнулися майже всіх сторін життя СРСР: викриття «культу особи» Сталіна, прийдешня за ним «відлига» з частковою лібералізацією і демократизацією суспільно-політичного життя, реабілітація жертв сталінських репресій і згортання ГУТАБу – всі ці дійсно позитивні і вкрай необхідні кроки хрущовського керівництва химерно поєдналися із прорахунками в економічній сфері – головним чином у вкрай невдалій реформі радянської промисловості та сільського господарства.

Західні радянологи – науковці в галузі історії, економіки, соціології, а також представники політичного істеблішменту започаткували в роки другої світової війни новий напрям прикладних досліджень – радянологію – з метою кращого розуміння та контакту з СРСР – своїм союзником у війні проти гітлерівської Німеччини, а згодом навпаки екзистенціального противника часів холодної війни. Дослідження радянологів мали комплексний характер і намагалися охопити всі сфери життя радянської «цивілізації». Втім тематика промислового розвитку та стану економіки СРСР цікавили західних дослідників в першу чергу – адже це напряму впливало на якість та міць військово-промислового комплексу та підготовку до майбутнього зіткнення у форматі нової світової війни. Тому від науковців Заходу їх уряди вимагали об'єктивного дослідження всього спектру даної тематики. Відповідно реформи М. Хрущова досліджувались можна сказати «в режимі онлайн».

**Аналіз досліджень.** Серед робіт, в яких вже частково досліджено дану проблему, слід виді-

лити роботи Н. Лаас (Лаас, 2009), Ю. Лаєвської (Лаєвська, 2008) Д. Нефьодова (Нефьодов, 2018), О. Яся (Ясь, 2005).

**Метою статті** є аналіз особливостей західної історіографії реформ М. Хрущова в галузі радянської промисловості другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр.

**Виклад основного матеріалу.** Аналізуючи причини, які змусили хрущовське керівництво до проведення зазначених реформ, західні науковці називають в першу чергу затяжну кризу економічної та політичної систем пізньосталінської доби. Так дослідник Дж. Хоскінг акцентував увагу на тому, система ГУТАБу, яка була першоосновою сталінської промисловості, вже не могла відігравати настільки ефективної ролі у все більш складній структурі радянської повоєнної економіки: «...широке використання примусової праці ув'язнених дедалі більше втрачало сенс у міру ускладнення економічних завдань та механізації виробництва та будівництва» (Хоскінг, 1994: 343). Втім в цілому спектр думок радянологів по цій проблемі доволі широкий. Як правило, у більшості випадків, мотивацію реформ М. Хрущова західні науковці виводять до «сталінського минулого» радянської економіки, або ж до популістських витоків початку правління М. Хрущова і його намагання знищити стару «сталінську гвардію» і створити власну бюрократичну опору на місцях.

Західні радянологи виділяють два періоди історії промислової політики М. Хрущова: 1) 1953–1958 рр.; 2) 1959–1964 рр. Характеризуючи промислову політику М. Хрущова в перший період, дослідники передусім звертають увагу на такі аспекти, як ступінь її орієнтованості на виробництво предметів споживання та заходи для стимулювання науково-технічного прогресу. На думку радянологів, М. Хрущов розумів необхідність суттєвого збільшення виробництва предметів споживання, але понад усе для нього були інтереси важкої промисловості та військово-промислового комплексу. У той же час, дослідник

Дж. Бреслауер наводить висловлювання М. Хрущова, з яких випливає, що радянський лідер був готовий стримати апетити керівників важкої промисловості та ВПК і направити кошти на розвиток виробництва товарів для народу. На думку зазначеного історика, головною перешкодою на шляху здійснення даних планів М. Хрущова, стало посилення агресивної політики США щодо СРСР, що виражалося в різкому нарощуванні гонки ядерних озброєнь з боку США (Бреслауер, 1982: 69).

У західній радянології не заперечується той факт, що у 1950-ті – у першій половині 1960-х рр. XX ст. в СРСР мали місце масштабні досягнення в атомній енергетиці, освоєнні космосу, прискоренні науково-технічного прогресу в найважливіших галузях промислового виробництва.

У той самий час, оцінки великих науково-технічних досягнень СРСР аналізованого періоду, що давалися у зарубіжній літературі, давалися дедалі стриманіші. Так, Дж. Боффа вважає, що «...радянська промисловість не випереджала американську. Перші космічні успіхи стали результатом діяльності блискучої групи вчених, очолюваних академіком Корольовим» (Боффа, 1990: 468). Італійський історик зазначає, що наступне змагання з американцями в галузі космосу показало, що радянські вчені мали менш ефективне обладнання, ніж американські. Як незабаром стало зрозуміло, радянські ракети не перевищували американські.

У той же час, за словами Дж. Боффи, випробування в СРСР балістичної ракети і запуск першого штучного супутника землі мали величезне значення для підвищення ролі Радянського Союзу у світовій політиці: «...якщо до цього моменту у світі існувала одна наддержава, тепер з'явилася друга, більш слабка, але яка мала достатню вагу для визначення всієї світової політики. На американців, які недооцінювали можливості свого супротивника, це справило шокове враження. Дуже високо оцінює запуск першого штучного супутника Землі і А. Ноув: «...відсталий гігант, на якого так часто зверхньо дивився розвинений Захід, ... приголомшив світ. Це було чудовою рекламою радянській системі» (Ноув, 1978: 354).

Спеціальний аналіз проблем науково-технічної політики у промисловості СРСР у 1950-ті – першій половині 1960-х рр. міститься у роботах Дж. Берлінера (Берлінер, 1978; Берлінер, 1988) та М. Беррі (Беррі, 1987). Порівняно з Дж. Берлінером, який визнавав раціональність низки важливих кроків у галузі науково-технічної політики, що проводилася в СРСР за Хрущова, М. Беррі висував на перший план її негативні аспекти, що далеко не завжди виправдано. Загальний висновок

цього автора зводився до того, що М. Хрущову не вдалося вирішити завдання забезпечення безперервного науково-технічного прогресу у промисловості. І головною причиною цього дослідник називає раднаргоспівську реформу. Водночас не менш негативний вплив мали і прорахунки у науково-технічній політиці, зокрема, в організації та стимулюванні інновації.

На думку М. Беррі, М. Хрущов та його оточення вважали, що промисловість здатна вирішити проблеми науково-технічного прогресу в умовах жорсткого планування, а керівників підприємств можна переконати впроваджувати технічні новачки за відносно невелику винагороду. Серйозні проблеми виникали у зв'язку з тим, що саме за М. Хрущова система оплати праці наукових і інженерно-технічних працівників стала повністю неефективною.

М. Беррі вважає, що такі заходи, як преміювання керівників підприємств залежно від результатів науково-технічного прогресу, створення централізованого фонду освоєння нової техніки, переведення науково-дослідних інститутів на госпрозрахунок і запровадження системи оцінки економічної ефективності нової техніки, не досягли своїх цілей. Основною причиною цієї ситуації, на думку дослідника, були вади чинної системи ціноутворення на нову техніку.

Оскільки на нову продукцію встановлювалися тимчасові ціни, що в багатьох випадках ставали постійними, виробники отримували високий прибуток і не були зацікавлені в подальшій інновації. У результаті нова техніка в розрахунку на одиницю продуктивності виявлялася дорожчою за стару, що ускладнювало впровадження технічних нововведень у виробництво.

М. Беррі доходить висновку, що успішному розв'язанню завдань у сфері науково-технічної революції перешкоджала також орієнтація на розрізнену систему спеціалізованих наукових установ, яка сформувалась за Сталіна, за відсутності серйозних спроб її інтегрувати. У СРСР недооцінювався той факт, що техніка і технологія – це не одне й те саме, а розвиток експериментальної бази наукових досліджень не отримував належної уваги.

Зазначаючи ці недоліки, М. Беррі водночас підкреслює, що «...у сфері технічного прогресу і наступники М. Хрущова не досягли більших успіхів, ніж він» (Беррі, 1987: 94). Безперечно, проблеми у функціонуванні комплексу «наука – техніка – виробництво», про які пише М. Беррі, дійсно мали місце і неодноразово ставали предметом спеціального обговорення на різних рівнях

партійно-державного керівництва та на нарадах фахівців. Ухвалювані заходи іноді були половинчастими та такими, що демотивували, і загалом не виходили за межі підходів, притаманних адміністративно-командній системі.

**Висновки.** Значення західних досліджень історії радянської промисловості в розглянутий період полягає в тому, що вони надавали зарубіжному читачеві значною мірою об'єктивну інформацію про економічну політику та історію радянської промисловості, висвітлюючи як реальні досягнення, так і серйозні проблеми. Також можна говорити і про науковий внесок зарубіжних учених в історіографію економічної історії СРСР.

Причини низької ефективності, а в ряді випадків і деструктивності економічних реформ М. Хрущова західні автори вбачали не у волонтаризмі чи помилках реформатора, а в їхньому адміністративному, неринковому характері. У цьому відношенні західна ліберальна історіографія суттєво розходиться з радянською літературою другої

половини 1960-х – першої половини 1980-х років. Що ж до західної марксистської історіографії, то, хоча вона аж ніяк не йшла у фарватері радянської, її представники пов'язують невдачі в економічній політиці не стільки з характером економічної системи СРСР, скільки з прорахунками партійно-державного керівництва та самого М. Хрущова.

Наразі, як ми намагалися показати, вже немає різких відмінностей у концептуальних підходах вітчизняних і зарубіжних авторів до проблем радянської промислової політики у 1950-ті – першій половині 1960-х років, так само як і в оцінці історичного значення цього періоду. Однак як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії цей період усе ще залишається недостатньо дослідженим. Подальше вивчення розвитку радянської економіки в «хрущовське десятиліття» дозволить не лише глибше зрозуміти закономірності еволюції адміністративно-командної економічної системи, а й точніше оцінити можливості та межі реформ, спрямованих на підвищення її ефективності.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Berliner J. The Innovation Decision in the Soviet Industry. Cambridge (Mass.); London: MIT Press, 1978. 561 p.
2. Berliner J. S. Soviet Industry from Stalin to Gorbachev. Essays on Management and Innovation. Gower House et al., 1988. 327 p.
3. Berry M.J. Science, Technology and Innovation // McCauley M. (ed.). Khrushchev and Khrushchevism. Studies in Russia and East Europe. London: Palgrave Macmillan, 1987. pp. 71–94. URL: [https://books.google.com.ua/books?id=I-2uCWAAQBAJ&pg=PR5&hl=ru&source=gbs\\_selected\\_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false](https://books.google.com.ua/books?id=I-2uCWAAQBAJ&pg=PR5&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false) (дата звернення 29.07.2025)
4. Breslauer G. W. Khrushchev and Brezhnev as leaders. L., 1982. 384 p.
5. Nove A. The Soviet Economic System. London: Allen and Unwin, 1978. 318 p.
6. Боффа Дж. История Советского Союза. В 2 т. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущёв, 1941–1964. / Пер. с итал. Москва: Международные отношения, 1990. 632 с.
7. Лаас Н. О. Проблеми соціальної історії України другої половини 40-х – середини 60-х рр. XX ст. в англomовній історіографії: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. К., 2009. 245 с.
8. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2008. 218 с.
9. Нефьодов Д. В. Робітництво УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) в історіографії: монографія. Миколаїв: Іліон, 2018. 404 с.
10. Хоскінг Дж. История Советского Союза. 1917–1991 / Пер. с англ. Москва: Вагриус, 1994. 510 с.
11. Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів. *Ейдос. Альманах теорії та історії*. Вип. 1. К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 333–357.

#### REFERENCES

1. Berliner J. (1978). The Innovation Decision in the Soviet Industry. Cambridge (Mass.); London: MIT Press. 561 p.
2. Berliner J. S. (1988). Soviet Industry from Stalin to Gorbachev. Essays on Management and Innovation. Gower House et al. 327 p.
3. Berry M.J. (1987). Science, Technology and Innovation // McCauley M. (ed.). Khrushchev and Khrushchevism. Studies in Russia and East Europe. London: Palgrave Macmillan. pp. 71–94. URL: [https://books.google.com.ua/books?id=I-2uCWAAQBAJ&pg=PR5&hl=ru&source=gbs\\_selected\\_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false](https://books.google.com.ua/books?id=I-2uCWAAQBAJ&pg=PR5&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false) (last accessed 29.07.2025)
4. Breslauer G. W. (1982). Khrushchev and Brezhnev as leaders. London. 384 p.
5. Nove A. (1978). The Soviet Economic System. London: Allen and Unwin. 318 p.
6. Boffa G. (1990). Istoriya Sovetskogo Soyuza. V 2 t. T. 2. Ot Otechestvennoj vojny do polozheniya vtoroj mirovoj derzhavy. Stalin i Hrushyov, 1941–1964. [History of the Soviet Union. In 2 volumes. Vol. 2. From the Great Patriotic War to the position of a second world power. Stalin and Khrushchev, 1941–1964.]. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1990. 632 s. [in Russian].
7. Laas N. O. (2009). Problemy sotsialnoi istorii Ukrainy druhoi polovyny 40-kh – seredyiny 60-kh rr. XX st. v anhlomovonii istoriografii [Problems of social history of Ukraine in the second half of the 1940s – mid-1960s in English-language historiography]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06. Kyiv. 245 s. [in Ukrainian].

8. Laievska Yu. V. (2008). Peretvorennia v ekonomitsi Ukrainy v 1953–1964 rr.: istoriohrafia problema [Transformations in the Ukrainian economy in 1953–1964: historiography of the problem]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06. Donetsk. 218 s. [in Ukrainian].
9. Nefodov D. V. (2018). Robitnytstvo URSS povoiennoho dvadtsiatyrichchia (1946–1965 rr.) v istoriohrafii : monohrafia [The working class of the Ukrainian SSR in the post-war twenty years (1946–1965) in historiography: monograph]. Mykolaiv : Ilion. 404 s. [in Ukrainian].
10. Hosking G. (1994). Istorya Sovetskogo Soyuza. 1917–1991 [History of the Soviet Union. 1917–1991]. Moskva: Vagrius, 1994. 510 s. [in Russian].
11. Yas O. (2005). Ukrainska zarubizhna istoriohrafia 1945–1991 rr. u svitli refleksii yii reprezentantiv [Ukrainian foreign historiography of 1945–1991 in the light of reflections of its representatives]. Eidos. Almanakh teorii ta istorii. Vyp. 1. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S. 333–357. [in Ukrainian].